

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ללשונו של ספר בן-סירא

בשנת 1896 הוצג לפני החוקר שלמה זלמן שכטר בקמברידג' דף כתוב עברית שנרכש במצרים על-ידי חוקרת של הלשון הארמית-הסורית. להפתעתו של שכטר נתברר לו, שזה קטע מספר בן-סירא, ספר חכמה ומִשְׁלֵים מימי הבית השני. כשהתחקו אחר מקורו של קטע זה התברר שהוא מן הגניזה בבית הכנסת של קאהיר, שבה שמורים עוד כתבי-יד רבים וחשובים ביותר. שכטר זכה להיות לא רק המגלה של ספר בן-סירא העברי, אלא גם הגואל הגדול של הגניזה, שגילויה הביא ברכה לכל תחום של חכמת ישראל ומדעי היהדות. כך פתח גילוי של הקטע מספר בן-סירא גם את עידן ה"גניזה".

כדי להבין את חשיבות התגלית, עלינו לחזור אלפיים שנה לאחור. במחצית הראשונה של המאה השנייה לפני הספירה, עוד קודם למרד המכבים, חי בירושלים חכם ממשל משלים וסופר חשוב ושמעון בן ישוע(?) בן-סירא. את מאמרי החכמה שלו העלה על ספר כפסוקים שיריים (בדומה לספר משלי). נושאי הספר מגוונים: יש בו עצות טובות, ומימרות שעיקרן ההסתכלות בחיים; יש בו קטעי תפילה, יש בו תיאורים נפלאים של הטבע וההשגחה האלוהית וסקירה של תולדות עם ישראל, ולבסוף יש בו שיר שבח לכוהן הגדול של זמנו, שמעון בן יוחנן, שהוא אולי שמעון הצדיק הנזכר במשנה. הספר נתקבל בחיבה בעם, וצוטט בכתב ובעל-פה דורות רבים. עוד בתלמוד – כשש מאות שנה אחרי זמנו של בן-סירא! – מביאים את דבריו לפעמים כדברי "כתובים", כאילו ספרו הוא חלק מן הכתובים שבספרי המקרא. נכדו של בן-סירא חי באלכסנדריה שבמצרים. הוא החליט לתרגם את ספרו של סבו הנערץ ליוונית. כך נשמר לנו תרגום הספר ליוונית מזמן סמוך יחסית לכתבתו. אמנם לא תמיד היה קל לתרגם את משחקי המלים של בן-סירא, ולא תמיד הייתה מספיקה ידיעתו של הנכד בעברית. התרגום היווני הפך ברבות הימים לחלק מן ה"אפוקריפה", ספרים חיצוניים יהודיים שנתקדשו בכנסייה הנוצרית. מאות שנים לאחר חיבורו, באחת המאות הראשונות לספירה, תורגם הספר מעברית גם לארמית-סורית, והפך לחלק מן הפשיטתא, התרגום הנוצרי הסורי של המקרא. בשני

תרגומים אלה היה הספר ידוע, אולם מקורו העברי אבד לחלוטין, ולא נודע ממנו דבר. והנה כשני שלישים של ספר קדום זה נתגלו עלידי חוקרים שונים בגניזה במקורם העברי (אמנם בהעתקות מאוחרות, שנשתבשו לעתים). אולם בכך לא תמו ההרפתקאות של חשיפת הספר. בשנת 1964 נחשפה מגילה של ספר בן-סירה במצדה, מגילה שנכתבה בלי ספק בסוף ימי הבית השני, כלומר בהפרש זמן לא רב ביותר מתרגום הספר ליוונית. רצה הגורל, והפרקים שנתגלו במצדה הם אותם פרקים עצמם שפרסם שכטר כשבעים שנה קודם לכן. חלקים קטנים של ספר בן-סירה נתגלו גם בקומראן. אין ערוך לחשיבותן של התגליות האלה: עם פרסומם של הקטעים מן הגניזה התעורר פולמוס, כלום יש לראותם כשרידי ספר בן-סירה המקורי, או שמא אין הם אלא תרגום חוזר של ספר זה לעברית מימי הביניים. התגליות החדשות מוכיחות, שביסודם של קטעי הגניזה עומד הנוסח העברי המקורי של הספר או גלגול שלו. רק פסוקים מעטים יחסית בקטעי הגניזה תורגמו בלי ספק תרגום חוזר מן התרגום הסורי, בימי הביניים (תופעה מעניינת מאוד כשהיא לעצמה!). מצד אחר מסייעת מגילת בן-סירה ממצדה לתקן את השיבושים הרבים בכתב-היד של הגניזה ולהבין את השתלשלותו של הטקסט. מתוך השוואה של הנוסחים העבריים אל התרגומים נפתחה הדרך לשחזור הנוסח המקורי של דברי בן-סירה, החכם הקדמון, ולעיון בלשונו.

מבחינת מקומו בהיסטוריה של הלשון העברית ספר בן-סירה ממלא חלל ריק: הוא חוליה יחידה כמעט בין ספרי המקרא המאוחרים ביותר לבין מגילות מדבר יהודה וספרות חז"ל – שני גושי יצירה שביניהם מפרידות מאות שנים. אמנם לא בכל מקרה פשוט לקבוע את נוסחו המקורי של הספר, ולכן לא תמיד אנו יכולים לקבוע בוודאות מה משקף את לשונו העברית של בן-סירה עצמו. אולם במקרים רבים מאוד הדבר אפשרי. לשונו של בן-סירה היא עירוב מרתק של לשון המקרא ומורשתו (הן מורשת הלשון הן מורשת הספרות) עם שפע רב מאוד של שימושים בני זמנו של בן-סירה. שימושים אלה – מהם חדשים בעברית, ומהם ידועים מלשון חכמים, ממקורות שזמנם מאות רבות של שנים לאחר זמנו של ספר זה. ספרנו עומד אפוא בפרשת דרכים, ומשקף לשון מיוחדת, לשון-ספר גמישה וחייה, ועם זאת חידתית במידה רבה גם לחוקרים המנוסים בה.

אין טעם לפרוט את שימושיו של ספר בן-סירה במלים ובניבים מקראיים. הוא מלא בהם. כדאי רק לציין, שפעמים רבות אנו מוצאים

בספרנו מלים ושימושים המצויים במקרא רק בספרים המאוחרים (כגון ספר דברי הימים ועוד). לדוגמה בלבד "צָרַךְ" מופיע פעם אחת במקרא, בדברי הימים ב' ב, טו, תמורת "חפץ" במלכים א' ה, כג, ואילו בבן-סירא נמצא "צָרַךְ" בשרידים העבריים שש-עשרה פעמים, ועוד שלוש פעמים "צריך".

משימושים של ספרנו בלשון המקרא אפשר לפעמים ללמוד איך הבין בן-סירא ביטויים מקראיים קשים. נביא שתי דוגמאות: המלה "חזיז" מופיעה במקרא באיוב כח, כו, באיוב לח, כה, ובזכריה י, א. בתרגומים העתיקים כבר אין מסורת ברורה של תרגום המלה. היא מתפרשת בהם בין השאר (!) "עננים" (כך גם בתרגום איוב מקומראן, וכך פירשו גם חז"ל [בבלי תענית פרק א, דף ט, עמוד ב]), ולעתים רחוקות גם "גשם". בימי הביניים פירשו גם "רעם" או "ברק". פירושם אלה נתקבלו, ועל פיהם חודשו, כידוע, משמעותות נוספות בימינו. והנה אנו קוראים בספרנו: "[נאה חסדו בעת מצוקה / *כענן (?) *חזיזים בעת בצורת" (לב [לה] כו); וכן: "חיל מעול כנחל איתן / וכאפיק אדיר בחזיז קולות" (מ, יג). בשני המקרים ברור מתוך ההקשר שהכוונה לגשם, וכן ברור שיש כאן שימוש במליצה מקראית (על פי הפסוקים הנ"ל באיוב). פירושו של בן-סירא, ש"חזיז" עניינו גשם, מתאים לחלוטין לכל המקומות במקרא שבהם באה המלה "חזיז": בכל הפסוקים האלה המלה מקבילה למלים "שָׁטָף", "מָטָר", ובאיוב לח, כה, ובזכריה י, א, במטר הכתוב מדבֵּר. אפשר אפוא שפירוש זה הוא הנכון במקרא. אולם יהיה הפירוש המקורי במקרא אשר יהיה, מכל מקום לפנינו עדות נדירה איך הבינו מלה זו (ופסוקים אלה) דוברי עברית במאה השנייה לפני הספירה. דוגמה דומה לעניין זה: "רע מעין (כלומר, מעין רעה) לא חָלַק (כלומר, לא ברא) אל / על־כן מִפְּנֵי כָּל נֶס לַחַה" (לד [לא], יג). שיעורו של פסוק זה: האל לא ברא רע מפגיעתה של עין רעה, ומשום כך דומעות העיניים מפניו של כל אדם. "מפני כל נס לַחַה" הוא על פי דברים לד, ז: "לא כהתה עינו ולא נס לַחַה"; אולם מתוך דברי בן-סירא נראה שהוא קרא בפסוק 'לא נס לַחַה' (בנקבה, ככתיב, כלומר לא נס לַחַה של העין), ולא כנוסח המסורה וכל התרגומים והעדים העתיקים: "לַחַה" (כלומר כוחו של משה), וביטוי זה לא נתפרש כמקובל אצלנו, שפסקה רעננותו וחיותו, אלא כמורה על זליגת דמעות מן העיניים.

בספרנו דוגמאות רבות לביטויים המוכרים לנו מן המקורות התלמודיים. למשל: צִלְעוּל (= רוח); גְּפוֹת נָחַל (= גדות הנחל); פְּנֵי חֶצֶף (= חצוף פנים);

הַרְשָׁה; שׁוֹתֵף; נֶאֱנָס במאכלים (=הרגיש רע מאכילת יתר) ועוד ביטויים רבים רבים שהיו מוכרים לנו רק מלשון חכמים ומטקסטים ארמיים (לעתים מאוחרים באופן יחסי). ואכן, יש להדגיש את השפעתה של הארמית על לשונו של בן-סירא.

החכם מזהיר את שומעו להתבייש "מִהַתְעַשֵּׂק עִם שַׁחַח לֶךְ" (מא, כב). מלים אלה אינן טעונות תרגום לעברית ישראלית. והנה, השימוש "להתעסק" עם אשה מצוי גם בלשון חכמים כמה וכמה פעמים.

בתיאור קרינתה העזה של השמש נאמר: "לשון מאור תגמר נושבת" (מג, ד) – לשון האור של השמש שורפת את הארץ הנושבת. הפועל "גמר" במובן של שרף (גחלים) מצוי גם בארמית ובלשון חז"ל. (אגב, גם הביטוי השגור בלשונו "לברך על המוגמר" אין כוונתו המקורית אלא לברך על ריח הבשמים המוקטרים על גבי הגחלים בסוף הארוחה).

אחד הביטויים הנפוצים בלשון חכמים – ומשם בלשונו – הוא הביטוי "משא ומתן", "לשאת ולתת". בלשון חכמים משמעותם של ביטויים אלה "לעסוק במסחר", וגם "להתדיין". והנה ביטוי זה מופיע כבר בספר בן-סירא (אם כי אין זה ברור שהוראתו זהה להוראה הידועה לנו): "על מקום תפקיד מספר / שׁוֹאֶה וְתֵת הַכֹּל בַּכֶּתֶב" (מב, ז). מעניין לציין את הצורה הבלתי ידועה לנו של השמות "שואה ותת" ("שואה" כמו "שאת"). לאמתו של דבר, ייתכן שהצירוף "לשאת ולתת" קדום הוא ביותר, שכן אנו מוצאים כדוגמתו כבר בתעודות אכדיות עתיקות, מן האלף השני לפני הספירה, אמנם במובן שונה מזה הנוהג בלשון חכמים. מאלף הוא, שבכתב-היד מן הגניזה באה כאן גרסה מקבילה: "מתת ולקח". חילופים כאלה בשורשים אינם נדירים בין גרסאות ספר בן-סירא (למשל: "שותף" מתחלף ב"חבר", "אוצר" במלה הנרדפת "שִׁימָה"), ובחלקם הם כנראה קדומים מאוד.

ויש שאנו יכולים לדעת כמעט בביטחון שבן-סירא השתמש בביטוי אידיומטי המוכר לנו רק מלשון חז"ל, אף-על-פי שהטקסט העברי של ספרו לא הגיע לידינו. אין ספק, למשל, שבן-סירא השתמש בביטוי "לשון שלישית" או "לשון שליש" (כח, יד), המשמש גם בלשון חכמים שבתלמוד, מאות שנים לאחר בן-סירא, במובן לשון הרע. הטקסט העברי לא נשתמר כאן, אבל התרגום היווני מילולי כאן דיו לשחזר בביטחון את הביטוי הזה בספרנו, ולהקדים בהרבה את הופעתו בעברית.

דוגמה אחרת, שיש בה כדי להראות את ייחוד לשונו של בן-סירא, אבל גם את קשרה ללשון חז"ל, היא הביטוי "כיוצא בו". ביטוי זה מופיע בספרנו

במשמעות "כראוי לו", ולא במשמעות הרגילה בלשון חז"ל ובלשונו, "בדומה לו". אולם שיקול לשוני מעמיק מביא במקרה זה לידי מסקנה, שההוראה בלשון חז"ל היא המקורית, וממנה התפתחה ההוראה הנדירה המצויה לנו אך ורק בספר בן-סירא (וזה כנראה נזנחה בדורות הבאים).

ומכאן – לצד שהוא אולי המעניין ביותר בספר מיוחד זה: שימושי המיוחדים של בן-סירא. גם אלה מרובים הם למדי, ונביא כאן רק בודדים מהם, ובמיוחד כאלה שיש בהם כדי לדבר אל לבו של דובר העברית בימינו. "הנכבד בעניו בעֲשָׂרוֹ איככה / ונקלה בעֲשָׂרוֹ בעֲנִיו איככה" (י, לא). כוונת הפסוק, שאדם הנכבד בשעת עניותו הריהו נכבד על אחת כמה וכמה בשעת עושרו, והבזוי בשעה שהוא עשיר יהיה בזוי עוד יותר בעניותו. "איככה" משמשת אפוא במובן של "על אחת כמה וכמה". מקבילה כלשהי לשימוש יחיד-במינו זה קיימת בערבית (בלשונו המדוברת מקביל לשימוש זה הביטוי "ועוד איד?"), אולם שימוש דומה במלה "איככה" בהוראה זו איננו מוכר לנו משום מקור אחר.

ולפעמים אנחנו שומעים מתוך הספר את לשון היום-יום בכל עוזה: "דל נמוט גע גע יִשָּׂא" (יג, כב) – כלומר, דבריו של דל אינם מתקבלים, והקהל מגיב על דבריו בקריאות "גע גע" – לשון הבעת דחייה ושאת נפש שלא מצאנו כמות.

על הירח אומר מחברנו: "וגם ירח יִאָרִיחַ עתות / ממשלת קץ ואות עולם" (מג, ו) – דוגמה מובהקת למשחקי המלים שהוא מחבב כל כך. וכוונת הפסוק: הירח קובע ומסדיר את העתים (לפי לוח הירח הנוהג בלוח העברי עד ימינו), והוא מושל בזמן ("קץ" משמש במובן זמן גם בלשון המגילות ולעתים גם בלשון חז"ל). הגרסה "יאריח" ידועה לנו בזכות מגילת בן-סירא ממצדה, ואילו בכתב-היד מן הגניזה כבר נשתבשה. הפועל "האריח" במובן "קבע זמן" איננו ידוע בעברית ממקור אחר, אולם הוא מצוי בערבית (ארח' – תאריח'). ימים רבים לאחר שנשכח השורש העברי המקורי אר"ח, בימי הביניים, נקלטה בלשונו המלה הערבית "תאריח" בכתב אחר, לפי דרך המבטא הערבי: "תאריך", היא המלה השגורה על לשונו עד היום.

בן-סירא מהלל את הכוחן הגדול שבימינו: "הדואג לעמו מחתף (כלומר: משודד) / ומחזק עירו מצר" (נ, ד). "דאג ל..." כאן במובן של "השגיח ושמר". כך גם במקום אחר בספרנו, במקום שניתנת עצה למארח לדאוג קודם כול לאורחיו: "דאג להם ואחר תשוב (כמו: תסב) / הכין צֶרְפָּם ואחר תרבץ" (לה [לב], א). "תרבץ" – "להסב במשתה". (והוראה זו גם בארמית). מובן זה

לפועל "דאג", שהוא פשוט כל כך לנו מן העברית החדשה שבפינו, איננו מתועד בשום מקור קדום (ואחד מגדולי חכמי הלשון אף חשד בו שהוא מתורגם מלשון אירופית); אולם הוא מצוי בבן-סירה ועכשיו נמצא גם במכתבי ברכוכבא: "אתן יושבין אכלים ושותים מן נכסי בית ישראל ולא דאגין לאחיכן לכול דבר". נראה אפוא שיש כאן מעבר מן המשמעות "דאג" = "לחשוש ולחרוד" אל המשמעות "להשגיח ולשמור". וכבר מצאנו כיצא בזה בלשון המקרא: "הנה חרדת אלינו את כל החרדה הזאת" (מלכים ב' ד, יג), כלומר (בהקשר שם) "דאגת לנו למגורים".

בימיו של הכהן הגדול הזה "נכרה מקוה / אשיח *כים* בהמונו" (נ, ג), כלומר: נחפר בירושלים מקווה מים, שמימיו היו הומים כים (מן הסתם רק ירושלמי כבן סירה מסוגל להשוואה כזו); "אשוח" במובן של מקווה מים או חפירה לא היה ידוע בעברית, אולם כבר המהדירים הראשונים הכירו, שמלה זו מצויה בכתובת המפורסמת של מישע מלך מואב (מן המאה התשיעית לפני הספירה), שבה הוא מספר: "ואבן את בצלמען (= שם עיר במואב) ואעש בה האשוח" – למים בקרב העיר (שורות 9, 23). כתובת זו נתגלתה ונתפרסמה כשלושים שנה לפני גילוי שרידי ספר בן-סירה שבגניזה. בלשון חז"ל רגיל "שִׁיחַ" ("שיחין ומערות", "חופר שיחין"), והשווה ל"שוחה" בלשון המקרא. צורה דומה לזו שבבן-סירה מצאנו כנראה גם במגילת הנחושת שנתגלתה עכשיו בין מגילות מדבר יהודה.

סוף דבר: הספר הקצר הזה הוא תעודה רבת עניין, הפותחת צוהר לעולם לשוני קסום ובלתי מוכר. יש בספר הזה כדי להקדים בהרבה את הופעתן הראשונה של מלים הידועות לנו ממקורות מאוחרים יותר, אבל לא פחות מזה יש בו כדי להעשיר את המילון העברי בערכים חדשים ולהראותנו עד כמה מעט ידוע לנו על לשונה העשירה של תקופה עלומה.

סימון הפסוקים על פי המקובל, לפי התרגום היווני (ולא על פי החלוקה החדשה לפסוקים במהדורת סגל).

מבחר ביבליוגרפי: משה צבי סגל, *ספר בן-סירה השלם*, ירושלים תשי"ט • יגאל ידין, *מגילת בן-סירה ממצדה*, ירושלים תשכ"ה • *ספר בן סירה* – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג.